

AFAQ MƏMMƏDOVA

BDU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Zahid Xəlilov 23

afam129@gmail.com

XARƏZMİN TÜRKCƏLƏŞMƏSİ VƏ XARƏZM TÜRKCƏSİNDƏ YAZILAN ƏSƏRLƏR

Xülasə

İslam dininin yayılmasından əvvəlki Xarəzm haqqında qədim yazılı abidələrdə məlumatlar olduqca azdır. Məqalədə islamdan əvvəlki Xarəzm, Xarəzmşahlar dövlətinin yaranması və Xarəzm bölgəsinin türkcələşməsi haqqında tarixi abidələrdə olan məlumatlar və müxtəlif alimlərin tədqiqat və fikirləri qeyd olunmuşdur. Əsasən ordu dili olan türkcənin, Xarəzm bölgəsinə türk valilərinin təyin edilməsi ilə sürətlə şaxələnməsi tarixi faktdır. Belə ki, monqol dövründən əvvəl Kaşğarın yanında ikinci bir ədəbiyyat mərkəzi olan Xarəzm bölgəsinin, artıq XI əsrdən oğuz, qıpçaq, xalaç, qanqlı və başqa türk tayfaları tərəfindən türkləşdiyini görmək mümkündür.

Beləliklə, Xarəzm ərazisinin türkləşməsindən sonra yaranan yazı dilinə Xarəzm türkcəsi adı verilmişdir. Bölgəyə yerləşən müxtəlif türk tayfalarının hər birinin dil xüsusiyyətləri bu ərazidə meydana gələn dilə öz təsirini göstərmiş və bölgə xalqının etnik quruluşu kimi, yaranan dili də qarışıq bir şəkil almışdır. Məqalədə əlimizə gələn çatan Xarəzm türkcəsində yazılan əsərlər, onların nüsxələri, müəllifləri, bu abidələrin öyrənilməsi və tədqiq olunması, müasir nəşrləri və s. haqqında da məlumatlar verilmişdir.

Açar sözlər: Xarəzm türkcəsi, türkcələşmə, yazılı abidələr, nüsxə, tənqidi mətn, yeni nəşrlər

XI əsrdən sonra əlimizə gələn çatan türk yazılı abidələrinin hansı türk tayfa dilərinə aid olduğunu aydınlaşdırmaq həm çətin, həm də mübahisəlidir. Geniş coğrafi areala yayılmış türk tayfalarının hər zaman bir-birləri ilə əlaqədə olduqları məlumdur. Məhz bunun nəticəsində hər hansı bir türk tayfasının dilində az və ya çox digər türk tayfa dillərinə mənsub elementləri görmək mümkündür. Düzdür, müəyyən bir əsərin dilində bir türk tayfa dilinə məxsus elementlər daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verə bilər, ancaq ümumilikdə, bütün orta əsr türk yazılı abidələrində bir müştərəklik, ortaqlıq diqqəti cəlb etməkdədir. Bütün bunları nəzərə alaraq, orta əsrlərin başlanğıcından türk yazılı abidələrini yalnız bir türk tayfa dili adı altında verməyib, onları yazıldığı coğrafi bölgə üzrə və ya tarixi şəraitlə bağlı qruplaşdırmışlar. Məsələn, Qaraxanlı türkcəsi, Xarəzm türkcəsi, Məmlük türkcəsi və s.

Orta əsrlərdə əlimizə gəlib çatan ilk türk abidələri İslamiyyət dönməsinə aid olduğu üçün, bəzən bu dövrü türk-islam ədəbiyyatı dövrü də adlandırırlar. IX əsrdə ilk türk-islam dövləti olan Qaraxanlı imperiyası qurulur. Etnik baxımdan karluq, yağma, türgiş, arqu, qıpçaq, oğuz kimi müxtəlif tayflardan ibarət olan bu dövlətin coğrafi sərhədləri Şərqi Türküstanla Mavərennəhr sahələrini aşmışdır (xəritə 1). Bu dövlətin hökm sürdüyü ərazi, 1047-ci ildəki bölünməsindən əvvəl, aşağıdakı kimi idi: şərqdə Şərqi Türküstanın qərb bölgəsi; şimalda Tarqabatay dağları, Balxaş gölü, Aral gölü; qərbdə Qaraqum səhrası, Amudərya çayı; cənubda Hindistan və Hindiquş, Pamir və Qaraqum dağları. Fərganə isə bu ərazinin mərkəzində idi. 1047-ci ildən sonra isə dövlətin qərb bölgəsini Mavərennəhr ərazisi, Fərqanənin bir hissəsini, Buxara, Səmərqənd və Amudəryanın yuxarı hövzəsi; şərq hissəsini isə qədim adı ilə Şaş (Taş-kənd), Talas və İsficab təşkil edirdi (31;62).

(xəritə 1) (48)

Qaraxanlı dövründə ərsəyə gəlmiş əsərlərin dilini Qaraxanlı və ya xəqaniyyə türkcəsi adı altında vermək dilçilikdə məqbul sayılmışdır. Bunlardan Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig”, Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğat-it-türk”, Ədib Əhməd ibn Yügnəkinin “Ətibətül-həqayiq” və Quran tərcümələrini misal göstərə bilərik (yazılı mənbələrdə Qaraxanlı dövlətində ərsəyə gəlmiş bir neçə başqa əsər haqqında məlumat olsa da, onlar dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır).

XI əsrdə türk-islam dövlətlərindən biri də paytaxtı Gürgənç / Ürgənç (indiki Köhnə Ürgənç şəhəri - Türkmənistanın Daşoğuz vilayəti) şəhəri olan Xarəzmşahlar dövləti (1097-1231) (xəritə 2) idi. Bəzi islam coğrafiyaçıları Xarəzm bölgəsini qərbdə Oğuzların ölkəsi, cənubda Xorasan, şərqdə Mavərennəhr, şimalda yenə türk torpaqları ilə əhatə olunmuş bir ölkə olduğunu qeyd edirlər (bax: 34;217).

(xəritə)

2) (49)

İslam dininin yayılmasından əvvəlki Xarəzm haqqında qədim yazılı abidələrdə məlumatlar dağınıq və azdır. Xarəzm adına I Daranın (e.ə.522-486) əmri ilə Bisütun qayası üzərində tərtib edilmiş kitabədə rast gəlirik. Dara bu kitabəyə hökmranlıq etdiyi ərazilərin adını yazdırmışdır ki, onların içərisində Xarəzm də vardır (47; I sıra, 12-17 sətir).

Daha sonra Herodot (e.ə.484-425) “Tarix” kitabında I Daranın hakim olduğu torpaqları 20 əyalətə böldüyü və qəbilələrə görə vergi təyin etdiyi haqqında məlumat verir, XVI əyalətdə olan parfiyalılar, xorezm (xoresmililər), soqd və arilərin adını çəkir (22;264,266). Həmçinin ələ gələn “Avesta”da da Xarəzm adı işlədilmişdir (Avesta, Yəşt X, 14).

VII əsrdən isə ərəblər özlərinə tabe etdikləri ərazilərdəki xalqın dininə qarşı ciddi mübarizə apararaq islam dinini yaydıqları üçün, “ərəb istilaçıları bu bölgənin elmi ədəbiyyatını məhv etmiş, alimlərini isə öldürmüş və ya sürgün etmişlər” (38;7). Buna görə də, uzun müddət qədim Xarəzm haqqında yetərli məlumat yox idi. Daha sonralar bölgədə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində, çətinliklə də olsa, qədim xarəzmlilər, onların yaşayışı, adət-ənənləri, dinləri haqqında bəzi məsələlər işıq üzü gördü. Əldə olunan qaynaqlardan bilinir ki, qədim xarəzmlilər Amudəryanın aşağı hissəsində yaşamışlar (10;109). “Amudəryanın aşağı hissəsində (daha sonralar Xarəzm adlanan ərazi) irandilli tayfalar yerli tayfalarla qaynayıb-qarışmış və bu qarışma əlbəttə ki, onların mədəniyyətinə, sonrakı inkişafına da təsir etmişdir” (42;265). 1937-ci ildə S.P.Tolstov tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri onların zərdüştlük dininə etiqad etdiklərini göstərməkdədir (38;11). Y.A.Rapoport isə Strabonun xarəzmliləri massaget və sak tayfalarına aid etdiyinə istinad edərək, e.ə. VII-VI əsrlərdə Amudəryanın aşağı hissəsində yaranan Xarəzm dövlətinin qurucularının saklar (Asiya skifləri) ola biləcəyi fikrini qeyd edir (29;56). XI əsrin məşhur alimi Əl-Biruni isə qədim xarəzmlilərin öz əlifbaları, xüsusi təqvimləri, özlərinə xas bayramları olduğu haqqında bilgi verir. “Keçmiş nəsillərin abidələri” adlı kitabında onların xüsusi təqvimləri haqqında məlumat verərkən belə yazır: “onlar (Xarəzm əhalisi-

A.M.) ilin başlanğıcını ölkələrinə məskunlaşma tarixindən başlayırdılar ki, bu da İsgəndərdən 980 il əvvəl baş vermişdir. Daha sonra isə ili Keykavusun oğlu Siyavuşun Xarəzmə gəlişi və Keyxosrovun və onun nəslinin Xarəzmə yerləşərək hakimiyyətini türklərin səltənətinə yaydığı vaxtdan saymağa başladılar. Bu, Xarəzmin məskunlaşmasından 902 il sonra olmuşdur” (3;47). Göründüyü kimi, qədim xarəzmlilər haqqındakı fikirlər müxtəlif və qarışıqdır.

Ümumiyyətlə, bir çox dövlətlər hökmranlıqlarının müəyyən dövrlərində Xarəzm bölgəsini özlərinə tabe etmişlər: Afriqoğulları (305-995), Samanilər (819-999), Qəznəvilər (963-1186), Səlcuqlar (1038-1157) və s. Əvvəllər Səlcuq İmperiyasının vassalı olan Xarəzm bölgəsi, daha sonralar nəinki sadəcə müstəqillik əldə etmiş, həm də demək olar ki, Orta Asiya və Şimali İranda ən güclü dövlət olmuş və hakimiyyətinin son 10 ilində Mavərənnəhr, Xorasan, Mazandaran, Kərmən, İraq, Azərbaycan, Sicistan, Qəznə kimi ölkə və bölgələri də öz ərazisinə daxil etmişdir (14;3).

Xarəzmşahlar dövlətinin yaranması 1097-ci ilə təsadüf edir. Belə ki, qeyd edilən ildə Sultan Səncər tərəfindən Qütbəddin Məhəmmədin (Məhəmməd Xarəzmşah) Xarəzm valisi təyin edilməsi ilə Xarəzmşahlar dövlətinin əsası qoyulur. Lakin Xarəzmşahlar sülaləsinin banisi Qütbəddinin deyil, onun atası Anuş Tigin sayılmaqdadır. Oğuzların bəydidilli boyundan olan Anuş Tigin Əfqanıstanın Qarcistan (indiki Həzərəcət) bölgəsində qul olmuş, səlcuq sərkərdəsi tərəfindən satın alınaraq saraya gətirilmişdir. Sarayda Səlcuq sultanı I Məlikşahın təştdarı (sultanın dəsmal və hamam ləvazimatlarını saxlayan) vəzifəsini tutan Anuş Tigin, daha sonra Xarəzm bölgəsinə vali təyin edilsə də, əslində oranı qıpçaq əsilli Əkinci (İlkinci) bin Qoçqar idarə edirdi. Anuş Tigin haqqında məlumatlar bizə Fəzlullah Rəşidəddinin “Cəmi ət-təvarix” əsərində gəlib çatmışdır (bax:14;6).

Beləliklə, əsasən ordu dili olan türkcə, Xarəzm bölgəsinə türk valilərinin təyin edilməsi ilə sürətlə şaxələnməyə başlayır. Akademik V.V.Bartold Xarəzmin türkcələşməsi haqqında bir neçə fikir söyləyir: “1. İslam dininin ilk dövrlərində Xarəzmdə digər irandillilər tərəfindən anlaşılmayan iran dialektində danışmışdılar; bu dildə sadəcə danışmışdılar, hələ XI əsrdə yazmışdılar da; 2. lakin fars lüğətlərində “xarəzmçə” adı altında daha çox türk sözləri göstərilir; 3. XIII əsrdə monqol istilasından əvvəl Xarəzm haqqında tamamilə türk dilli ölkə olaraq danışılır (9;116) Beləliklə, V.V.Bartold Xarəzmin türkcələşməsinin XI-XIII əsrlər arasında baş verdiyini qeyd edir.

N. Hacıeminoğlu da “Harezm türkçesi ve grameri” əsərində V.V.Bartoldun göstərdiyi dövr ilə razı olduğunu bildirir və daha sonra belə yazır: “Monqollar dövründə Xarəzmdən bəhs edən qaynaqlar buranı tamamilə “bir türk məmləkəti” olaraq göstərməkdədirlər.. Xarəzm sahəsində oğuz, xalaç, kimək, bayavat, qıpçaq və əsasən də, qanqlılar kimi müxtəlif tayfalar bir-biri və yerli xalq ilə qarışaraq məmləkəti türkləşdirmişdirlər” (18;3).

J.Eckmann isə Xarəzmin, hələ monqol dövründən əvvəl, Kaşğarın yanında ikinci bir ədəbiyyat mərkəzi olduğunu vurğulayaraq, adı çəkilən ərazinin artıq XI-XII əsrlərdə oğuz və qıpçaq tayfaları tərəfindən türkləşdiyini göstərmişdir (15;1).

Zeki Velidi Togan Qaznəli Mahmudun Xarəzmi işğal edərək, onun idarəsini əmirilərindən Altun Taşa verdiyi, bunun vəfatından sonra oğlu Harunun hakimiyyətə gəldiyi və 1041-ci ildə hakimiyyətin qıpçaq və qanlıq tayfalarından olan əmirlərin əlinə keçdiyi haqqında yazdıqdan sonra fikrini belə tamamlayır: “Beləliklə, Xarəzmdə qaraxanlılarınkindən fərqli, oğuzca ilə uzlaşmış bir qanlıq-qıpçaq dili və mədəniyyəti yerləşdi” (35;33).

Xarəzm türkcəsində yazılan əsərlərin Xarəzmşahların süqutundan sonra yazıldığı qeyd edən Aysu Ata “bölgedə Xarəzmşahlar zamanında və ya ondan əvvəl türkcənin nə dövlət dili, nə də ədəbi dil səviyyəsində işlənməsi haqqında əlimizdə qaynaq yoxdur, eynilə Böyük Səlcuqlular və Qəznəvilərdə olduğu kimi” izahını verir. Türklərin bu dövrlərdə əsasən öz dillərində deyil, daha çox fars və ərəbcə yazdıqlarını vurğulayır (4;13).

Əlimizə gəlib çatan Xarəzmə yazılmış ən əski nüsxə 1257-ci ilə aiddir. Fikrimizcə bu dövrə istinadən Xarəzmin türkcələşməsinə XII-XIII əsrlər deyil, daha öncələrə aid etmək daha məqsədəuyğun olardı. Məsələn, X əsrdə ərəb coğrafiyaçılarının Kılavuz, Karatigin, Baqırkan, Barkan, Çağıroquz, Karasu, Suburnı, Təmirtaş və s. kimi sözlərin Xarəzmdə yaşamaqda olduğunu qeyd etmələri (bax: 43;4) bölgənin artıq X əsrdə türkləşməsindən xəbər verməkdədir.

Beləliklə, Xarəzm ərazisinin türkləşməsindən sonra yaranan yazı dilinə Xarəzm türkcəsi adı verilmişdir. “XI-XII əsrlərdə istər etnik quruluş, istərsə də siyasi həyat baxımından türkləşən Xarəzm bölgəsində oğuz, qıpçaq və qanlıq tayfalarının oturaq həyata keçmələrinin nəticəsi olaraq türk dilinin şərq qolunu təşkil edən Qaraxanlı (Xaqaniyyə) türkcəsi əsasında, cənub-qərb qolunu təşkil edən oğuz türkcəsi və şimal-qərb qolunu təşkil edən qıpçaq türkcəsinin bu ərazidə qaynayıb qarışmasından yaranan türkcəyə verilən addır (31;133). Bölgəyə yerləşən müxtəlif türk tayfalarının hər birinin dil xüsusiyyətləri bu ərazidə meydana gələn dilə öz təsirini göstərmiş və bölgə xalqının etnik quruluşu kimi, yaranan dili də qarışıq bir şəkil almışdır.

Janos Ekman Xarəzm türkcəsinin Qaraxanlıcadan fərqli bir neçə xüsusiyyətini qeyd etmişdir: kök hecəda *ä*-nin *i*-yə keçməsi (*ämdi* > *indi*) (“Nəhcül-fəradis” xaric. Burada daha çox *ä* hakim mövqedədir); dodaq samitindən sonra gələn saitə doqlanması (*yavız* > *yavuz*); -nin (dışarası *d* - A.M.) qorunması ilə bərabər, çox halda *y* ilə əvəzlənməsi (*a* - *ak* - *ayak*); şühədi keçmiş zamanda I şəxsin cəm şəkilsisi *-dımız* / *-dimiz* əvəzinə *-duk* / *-dük* şəkilsilərinin yayılması; gələcək zamanın *-qum/-güm* və ya *-qum* / *-güm* *turur* ilə düzəlməsi və s. (15;1-15).

Xarəzm türkcəsində yazılan əsərlərdən Zamahşarinin “Müqəddimətül-Ədəb”, Rəbğuzinin “Qisəsül-ənbiya”, İslamın “Muinül-mürid”, Kərdərli Mahmudun “Nəhcül-fəradis” əsərlərini və Xarəzm türkcəsində yazılmış bir neçə Qur'an tərcümələrini göstərə bilərik.

Zamahşarinin “Müqəddimətül-Ədəb” əsəri

Əlimizə gəlib çatan Xarəzmə əsərlərdən ilki Zamahşarinin (Əbülqasım Cərrullah Mahmud bin Ömər bin Məhəmməd bin Əhməd əz-Zamahşari əl Xarizmi)

(1075-1144) Xarəzmşah hökmdarı Atsız bin Məhəmməd bin Anuş Tiginə ithaf etdiyi “Müqəddimətül-Ədəb” əsəridir. Düzdür, əsərin nüsxələrində yazılma tarixi qeyd olunmamışdır, lakin Atsızın hakimiyyətdə 1127-1156-cı illərdə olduğunu və Zamahşarinin 1144-cü ildə vəfat etdiyini nəzərə alsaq, əsərin 1127-1144-cü illər arasında yazıldığını söyləmək olar. “Müqəddimətül-Ədəb” (ədəbi öyrənməyə giriş) ərəb dilini öyrənmək üçün yazılmış praktik bir lüğətdir. Kitabın ərəbcə söz və cümlələrin fars, monqol, xarəzm, cığatay və osmanlıcaya sətirarası tərcümələrindən ibarət xeyli nüsxəsi mövcuddur. Ancaq Zamahşarinin öz qələmindən çıxan nüsxəsi tapılmadığından, bu sətirarası tərcümənin orijinal dili haqqında məlumat yoxdur. Əsərin bilinən ən qədim nüsxələri Xarəzm türkcəsi və fars dilinə sətirarası tərcümə olunan nüsxələridir (bax: 43;8-9). Lüğətin xarəzmcə sətirarası tərcüməli nüsxələri aşağıdakılardır:

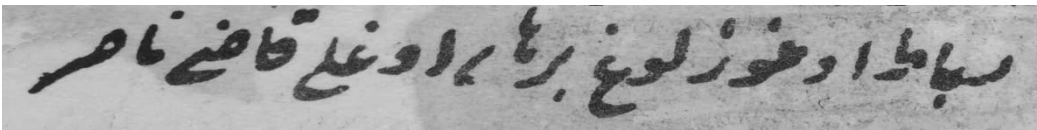
1. Yozqat kitabxanası (№ 396) - köçürülmə tarixi *hicri*:655 / *miladi*:1257 (7;90-93)
2. Berlin Dövlət kitabxanası (№ 66) - 681 / 1282
3. Şüştər nüsxəsi (İranın Şüştər qəsəbəsində Şeyx Məhəmməd Taqinin şəxsi kitabxanası) - XIII əsr (bax:43)
4. İstanbul Universiteti kitabxanası (№ 4655) - 715 / 1315
5. Damat İbrahim Paşa kitabxanası (№ 1149) - 738 / 1338
6. İstanbul Arxeologiya muzeyi (№ 1619) - 738(40) / 1338(40)
7. Millət kitabxanası (2009) - 749 / 1348
8. Britaniya muzeyi (Add7429) - 760 / 1359
9. Yeni Cami kitabxanası, Xədicə Turxan yazması (№ 322) - 769/1367
10. Hacı Beşir ağa (№ 648) - 797 / 1394
11. Atıf əfəndi (№ 2768) - 799 / 1397
12. Manisa kitabxanası (№ 2850) - 800/1398
13. Kastamonu kitabxanası (№ 2487)
14. Daşkənd nüsxələri (№ 2699, № 3807)
15. Topqapı Sarayında 3 nüsxə (Əhməd III, № 2243, № 2740, №2741) - XIV əsr
16. Paris Suplement (№ 287) (37;85)
17. Rampur Saray kitabxanası (№ 3810)

“Müqəddimətül-Ədəb”in Şüştər nüsxəsini transkripsiya edib, onun dil xüsusiyyətləri haqqında yazan Nuri Yücə bu əsərin orta türkcə dövründə “Divanü lüğət-it-türk”dən sonra ən zəngin və ən mühüm lüğət tərkibinə sahib olduğunu bildirmişdir. Belə ki, “Divanü lüğət-it-türk”də 8000, “Qutadğu bilig”də 2860, Rayland nüsxəsi “Qur'an tərcüməsi”ndə 2943, anonim “Təfsir”də 2415, “Gülstan tərcüməsi”ndə 3000 olduğu halda, “Müqəddimətül-Ədəb”in lüğət tərkibi 3506 leksik vahiddən (bunlardan 2908 türk mənşəlidir) ibarətdir (43;25).

Müqəddimətül-ədəb əsəri üzərində tədqiqat aparanlardan N.Poppe (28), A.N.Borovkov (13;31-39/98-101), K.Menges (23), Z.V.Toğan (37), A.Zayonçkovski (44), Nuri Yüce (43) və başqalarının adını qeyd etmək olar.

Rəbğuzinin “Qisəsül-ənbiya” əsəri

“Qisəsül-ənbiya” (peyğəmbərlərin qissələri / hekayələri) əsərinin müəllifi, yazılma tarixi və kimə yazıldığı haqqında məlumatları əsərin özündən əldə edirik. Belə ki, müəllif kitabının ilk səhifələrində özünü “Ribat Oğuzluq (Oğuzlu) Burhan oğlu Qazı Nasır” kimi təqdim etmişdir:

(2r20)

Aysu Ata *Ribat Oğuzluq* ifadəsini “oğuzlarla məskunlaşmış Ribat ərazisi” kimi vermişdir (5;XII). N.S.Banarlıya görə, müəllif “Xarəzm ərazisinin Ribat-ı Oğuz qəsəbəsində ya anadan olmuş, ya da orada qazılıq etdiyi üçün, özünə Rəbğuzi təxəllüsünü götürmüşdür” (8;354). Xarəzmdə arxeoloji qazıntılar aparan S.P.Tolstov Çirig-Rabat (“əskəri istehkam”) ərazisinin adını çəkərək onun Qızılordadan (Qazaxıstanda şəhər-M.A.) 240 km. qərbdə yerləşdiyi haqqında məlumat vermişdir (38;56).

Peyğəmbər qissələrindən ibarət olan əsər H.710- M.1310-cu ildə yazılmış və Nəsrəddin Toq Buqa bəyə təqdim edilmişdir. “Qisəsül-ənbiya” əsərinin günümüzdə bir çox üzü köçürülmüş nüsxələri gəlib çatmışdır. Bunlardan məlum olan ən əski nüsxə (XV əsr olduğu təxmin eidlir) Londonun Britaniya muzeyində (Add.7851) saxlanmaqdadır. Bu nüsxənin 1948-ci ildə K.Qrenbex tərəfindən faksimilesi çap olunmuşdur (17). Daha sonralar bu faksimilidən istifadə edərək Aysu Ata əsəri iki cild halında (I cild - giriş, mətn, tıpkıbasım; II cild - dizin) (5) nəşr etdirmişdir. Ümumiyyətlə, “Qisəsül-ənbiya” haqqında xeyli tədqiqat işləri aparılmış, kitabın müxtəlif dilçilər tərəfindən tənqidi mətni hazırlanmışdır (“Qisəsül-ənbiya” haqqında yazılan bibliografiya üçün bax: 20).

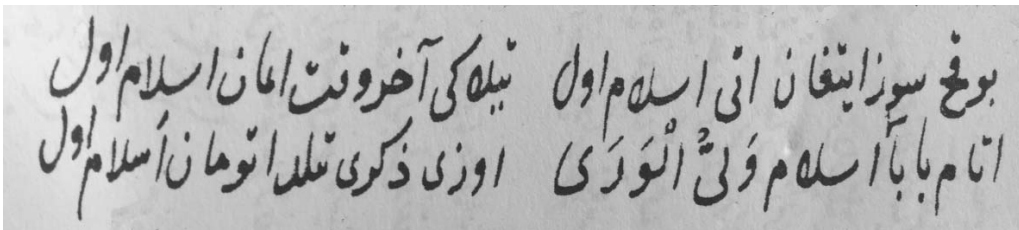
Yuxarıda qeyd edilən London nüsxəsindən başqa, əsərin Sankt-Peterburqda bir neçə (“Publiçnaya biblioteka”da: D507, THC71; Rusiya EA Şərqşünaslıq İnstitutunun Sankt-Peterburq bölməsində C245, D43, D44, D45, D46; Saltıkov-Şedrin kitabxanasında THC20), Özbəkistanda yeddi (Özbəkistan EA Biruni adına Şərqşünaslıq İnstitutu fondu №1025, 7397, 1874, 1834, 6246, 6685, 6127), İsveçdə iki (Uppsala Universiteti kitabxanası №578 və 580 və Land Universitetinin kitabxanasında), Paris (Paris Milli kitabxanası №987 və 1012), Tehran (Tehran Universiteti kitabxanası) və Bakıda isə bir əlyazma nüsxələri vardır. Rəbğuzinin “Qisəsül-ənbiya” əsərinin XVI əsrə aid olan Bakı nüsxəsi, Azərbaycan Respublikası EA Əlyazmalar İnstitutunda B-1460 /3085 şifrəsi altında qorunub saxlanmaqdadır (19). Tapılan nüsxələrdə əlyaz-

manın üzünün köçürüldüyü tarix bəzilərinə göstərilə də (16-19-cu əsrlər arası), bir çoxunda qeyd edilməmiş və ya tarix olan səhifə naqisdir.

“Qisəsül-ənbiya”nın 2015-ci ildə H.E.Böşoten və J.O'kan tərəfindən nəşr olunmuş kitabını (12) da qeyd etmək lazımdır. Bu nəşrdə əsərin beş əlyazma nüsxəsi ələ alınaraq (London, iki Sankt-Peterburq nüsxəsi, Bakı və Tehran nüsxələri) onun tənqidi mətni hazırlanmışdır.

İslam və Muinül-mürid

Xarəzm türkcəsinə aid edilən əsərlərdən biri də hicri 713/ miladi 1313-cü ildə yazılmış dini-təsvüfi mövzuda olan “Muinül-mürid”dir ki, mənası “müridin köməkçisi” deməkdir. Sadə dildə yazılan əsərin məqsədi insanlara dini mövzuları asan, anlaşılıqlı yolla anlatmaqdır. Yeganə nüsxəsi Bursa yazma və basma əski əsərlər kitabxanasının Orxan Qazi kitablığında (№ 1605) saxlanılmaqdadır. Bu nüsxə on səkkiz risalədən ibarətdir ki, qeyd olunan əsər də 186-211 səhifələri arasında yer almaqdadır. Bu risalələr və “Muinül-mürid” haqqında Z.V.Toğan “Harezmde yazılmış eski türkçe eserler” məqaləsində geniş yer vermişdir. Z.V.Toğan Əbulqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-tərakimə”sində “Muinül-mürid”in Şeyx Şərəf (Şərif) adlı bir Xarəzm alim və şeyxi tərəfindən yazıldığını qeyd etmişdir (46;316). Əsərin sonunda, 402-ci dördlүkdə isə müəllif adının İslam, atasının adının Baba İslam olduğunu qeyd etməkdədir:

(32;187)

bu qaç söz ayıtqan atı islam ol
tileki axır vəqt iman islam ol
atam baba islam vəliyyül-vera
özi zikri tildə tümən islam ol

“Bu (bir) neçə sözü söyləyənin adı İslamdır.
(Onun) arzusu son nəfəsində islam imanıdır.
Atam yaradılmışların vəlisi Baba İslamdır.
Özü, zikri dildə minlərcə islamdır.

“Muinül-mürid” 407 dördlүkdən ibarətdir və bunlar eynilə, “türk-islam ədəbiyyatının ilk əsəri olan “Qutadğu-bilig”in 173 yerində, “Atəbətül-həqaiq”in isə başdan sona qədər yazıldığı vəzn və dördlүklərdəndir” (8;356).

Əsərin tədqiqat və nəşrlərinə gəlinə, “Muinül-mürid”in müəllifi və mənbələri haqqında 1976-cı ildə Andras Bodroqliqeti “The authorship and sources of the “Mu‘inü’l-mürid” (11) adlı məqaləsində məlumat vermişdir. Rəcəp Toparlı 1988-ci

ildə (40), daha sonra isə Mustafa Argunşahla birlikdə 2008-ci ildə (39) əsərin elmi tənqidi araşdırması və mətnini nəşr etdirmişdir. Ali Fehmi Karamanlıoğlu isə “Müinül-mürid”i çapa hazırladığı vaxtlarda xəstələnmiş və vəfat etdiyi üçün əsər çap ediləməmişdir. Daha sonralar Osman Fikri Sərtkayanın redaktorluğu ilə kitabın mətni, lüğət və faksimilesi (32) nəşr olunmuşdur.

Kərdərli Mahmudun “Nəhcül-fəradis” əsəri

Orta əsrlər türk-islam ədəbiyyatında təfsir, hədis, fəqh elmi haqqında müxtəlif əsərlər ərsəyə gəlmişdir. Bu yazıların əsas hissəsi ərəb və fars dilində yazılsa da, əlimizə türk dilində yazılanlar da gəlib çatmışdır. Bunlardan Kərdərli Mahmud bin Əlinin 1358-ci ildə yazdığı “Nəhcül-fəradis” (Uşmaxlarning açuq yolu “Cənnətlərin açuq yolu”) əsərini göstərmək olar. Saray (Qızıl Orda imperiyasının paytaxtı, indiki Həştərxan vilayəti ərazisində) və ya Xarəzmdə qələmə alındığı zənn edilən bu əsər qırx hədis tərcüməsidir.

Əsər dörd bölmədən (fəsildən) ibarətdir, hər bölmədə on hədis işıqlandırılmışdır. Birinci hissənin on hədisi Məhəmməd peyğəmbərin həyatı və ailəsi, möcüzələri, Məkkədən Mədinəyə köçməsi, səhabələrinin müsəlman olması haqqındadır. İkinci fəsildə Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli, Fatma, Həsən, Hüseyn və başqaları ilə bağlı hadisələr yazılmışdır. Üçüncü hissədə möminlərə uyğun, düz, dördüncü hissədə isə uyğun olmayan, səhv hərəkətlər və əməllər haqqında hədislər vardır. Əsərin hər dörd fəsli bir hədislə başlamış və sonra həmin fəslin türkcə tərcüməsi verilmişdir. Yazının məqsədi xalq arasında dini anlatmaq, onlara din haqqında faydalı məlumatlar vermək olduğu üçün dili sadə və anlaşıqlıdır. Məhz bunun üçün “əsərin asan oxunub anlaşılması bir xalq kitabı olaraq sürətlə yayılmasına və daha müəllifin sağlığında türk dünyasının müxtəlif mərkəzlərində üzünün köçürülməsinə yardım etmişdir” (15;44).

“Nəhcül-fəradis”in bilinən nüsxələri aşağıdakılardır:

1. İstanbul Süleymaniyyə kitabxanası / Yeni Cami (№ 879)
2. Şihabəddin Mərcani nüsxəsi (bu nüsxə daha sonralar itmişdir)
3. Paris Milli kitabxanası (1020)
4. Yalta nüsxəsi (Yaqub Kamal tərəfindən tapılan bu nüsxə də itmişdir) (bax:21)
5. Kazan Dövlət Universiteti (№ 6026)
6. Kazan Dövlət Universiteti (№ 3060)
7. Kazan Dövlət Pədoqoji İnstitutu (№ 12100)
8. Sankt-Peterburq nüsxələri
9. Kastamonu nüsxəsi (3;78-80)

XIX əsrin sonlarında Q.Nasiri tatar dilinin izahlı lüğətində (26) və Ş.Mərcani “Mostafadel ahbar fi ahvali Kazan ve Bolgar kitabında” (24;15-16) *Nəhcül-fəradis* haqqında yazsalar da, onların istifadə etdiyi nüsxə günümüze gəlib çatmamışdır. 1956-cı ildə Y.Ekman əsərin İstanbul Süleymaniyyə kitabxanasındakı nüsxəsinin faksimilesini çap etdirmişdir (16;444). Kitabının ön sözündə II cildin transkripsiyalı

mətn, III cildin isə lüğət olacağı haqqında yazan məşhur türkoloqun ömrü planlarını həyata keçirməyə yetmədi. Buna görə, II cild Həməzə Zülfüqar və Səmiq Tezcan (45), III cild isə Aysu Atanın (6) səyləri nəticəsində işıq üzü gördü. 2014-cü ildə isə yuxarıda qeyd olunan cildlər tək bir kitab halında nəşr olunmuşdur (27).

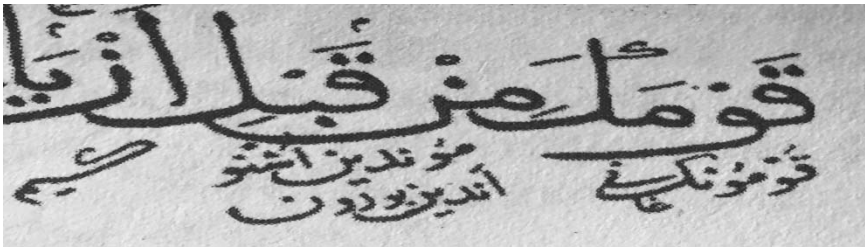
Xarəzm türkcəsində Qur'an tərcümələri

Ərəb dilində yazılan Qur'anın ərəb dilini bilməyən müsəlmanlar arasında yayılması və izah olunması üçün onun tərcüməsinə ehtiyac yaranmışdır. Hələ VII əsrdən fars dilinə tərcümə olunduğu zənn edilən Qur'anın məlum olan sətiraltı tərcüməsi və izahı X əsrə aiddir (Qur'anın tərcümələri haqqında bax: 1;19 və 25). Qur'anın türk dilinə də bu dövrdə tərcümə edildiyi fikri vardır (36;135). Lakin əlimizə gəlib çatan türk dilində ilk Qur'an tərcüməsi Qaraxanlı dövrünə aid edilir. Bunlar Mançestr Rayland kitabxanasında və İstanbul TİÖM-də (Türk və İslam Əsərləri muzeyi №73) saxlanılmaqdadır.

Xarəzm dövrünə aid, məlum olan sətirarası Qur'an tərcümələrindən biri Həkimoglu nüsxəsi adlandırılmışdır. İstanbulda Süleymaniyyə kitabxanasının Həkimoglu Əli Paşa camisi №2-də saxlanılan bu nüsxə 1363-cü ildə istinsah edilmişdir. Bu tərcümə üzərində əsasən Güldən Sağol işləmişdir. Belə ki, "Harezm türkcəsi satır arası Kur'an tercümesi" adlı doktorluq işini daha sonralar genişləndirərək 3 cild halında nəşr etmişdir (30). Əsərin mikrofilm arxiv nömrəsi 3587-dir (41;17).

İkinci Xarəzm sahəsinə aid olan Qur'an tərcümələri Məşhəddə tapılan nüsxələrdi. Bunlardan biri 1007 nömrəsi altında saxlanılır. 692 vərəqdən ibarət olan nüsxənin bəzi surələri fars dilində, bəziləri isə Xarəzm türkcəsindədir. 2229 nömrəsində saxlanılan bir digər nüsxə çox hissədən naqisdir. İranda Astanı-Qüdsi-Rəzəvi kitabxanasında №293-də saxlanılan (Məşhəd nüsxəsi №293) 361 vərəqli əlyazma Yaşar Şimşək tərəfindən 2019-cu ildə iki cild halında nəşr olunmuşdur (33). Qur'anın Sad surəsindən başlayıb sona qədər təfsirli və sətirarası tərcüməli olan əsər 1337-ci ildə Seyyidi'l-Xəttat ləqəbli Şeyx Yusif əl-Əbariy oğlu Məhəmməd tərəfindən tamamlanmış qeyd olunmuşdur (H. 737).

Məşhəd nüsxəsi digər Qur'an tərcümələri içərisində özünəməxsus yer tutur. Çünki söz-söz türk dilinə tərcümə olunan bu əsərdə, bir çox türkcə sözün ekvivalenti də verilmişdir. Məsələn, aşağıda əlyazmadan (276b/1-3) verilən örnəyə diqqət edək. Burada ərəbcə sözün türkcə qarşılığı aşağıda *mundın aşnu* "bundan əvvəl" kimi verilmiş, onun da altında eyni mənanı ifadə edən *andın burun* sözü yazılmışdır.

(33;29)

Yuxarıda qeyd olunan əsərlərdən başqa, orta əsr türk dillərini tədqiq edən bəzi dilçilər Qütbün “Xosrov və Şirin”, Xarəzminin “Məhəbbətnamə”, Hüsəmə Katibin “Cümcümənamə”si və “Miracnamə”ni Xarəzm türkcəsinə, digər tədqiqatçılar isə adları qeyd olunan əsərləri Xarəzm-Altın Ordu türkcəsinə aid etmiş, Altın Ordu əsərləri adlandırmışlar (4;49-58 / 8;357-359 və s.). Xarəzm dövründə yazılmış əsərlər daha çox dini mövzularla bağlı olsa da, əsasən dil tarixi baxımından mühim faktlarla zəngindir. İstər Qaraxanlı, istərsə də Xarəzm dövrünə aid olan əsərləri türk dillərinin yalnız bir qoluna deyil, ümumtürk əsərlər olaraq göstərmək lazımdır. Çünki bu əsərlərin dilini araşdırdığımız zaman müxtəlif türk tayfa dil ünsürlərinin bir arada işləndiyinin şahidi oluruq.

Ədəbiyyat

1. Абдуллаева Ф. Персидская кораническая экзегетика. (Тексты, переводы, комментарии). Санкт-Петербург: СПб «Петербургское Востоковедение», 2000, 192 с.
2. .Абурейхан Бируни (973-1048). Избранные произведения. I, Ташкент: Издательство Академии Наук Узбекской ССР, 1957.
3. .Akman E.,Sakallıoğlu T. “Nehcü'l-Ferâdis'in eski Anadolu türkçesiyle yazılmış yeni bir nüshası: Kastamonu nüshası” Türk dili dergisi, c.CV, sayı 739, 2013
4. .Ata A. Çağatay Türkçesinin ilk devresi. Harezm-Altın Ordu Türkçesi. 2.baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi basımevi, 2016, 186 səh.
5. .Ata A. Qışaşı'l-Enbiyā (Peygamber kıssaları), I. Giriş- metin-tıpkıbasım. II. Dizin. Ankara: Türk dil Kurumu yayınları: 681-1 / 681-2, 1997
6. .Ata A. Nehcü'l-Feradis. Uşmaqların açuk yolu. Cennetlerin açuk yolu. III dizin-sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 518, 1998.
7. .Ateş A. Anadolu Kütüphanelerinden bazı mühim türkçe el yazmaları. Türk dili ve edebiyatı dergisi, VII, 1958.
8. .Banarlı N.S. Resimli türk edebiyatı tarihi. Destanlar devrinden zamanımıza kadar. I cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.
9. .Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Том 5, Москва: «Наука», 1968.

- 10 .Бартольд В.В. Сочинения. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Том II, часть 1. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1963.
- 11 .Bodrogligeti Andras J.E. "The authorship and sources of the Mu'înü'l-mürîd". Tractata Altaica, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1976, s.87-95.
- 12 .Boeschoten H.E., O'Kane J. Al-Rabghūzī, The Stories of the Prophets. Qışaş al-Anbiyā': An Eastern Turkish Version (Second edition). Boston: Brill, 2015.
13. Боровков Н. «Тюркские глоссы в Бухарском списке «Мукаддимат ал-Адаб», АОАС, vol 15, no.1/3, Macaristan, 1962, s.31-39; «К истории словаря «Мукаддимат ал-адаб» Замахшари». ВЯ, № 2, 1965.
14. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов 1097-1231. Москва: «Наука», 1986.
15. Eckmann J. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmaları. Yayınma hazırlayan Osman Fikri Sertkaya. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 2017.
- 16 .Eckmann J. Nehcü'l-Feradis I. Tıpkı Basım. - Ankara: TDK Tıpkıbasımları Dizisi 35, 1956. - 444 s.
17. Grönbech K. Rabghuzi, Narrationes de Prophetis, Cod. Mus. Brit. Add. 7851. Reproduced in facsimile with an introduction, Copenhagen, 1948.
18. Hacıeminoğlu N. Harezmi türkçesi ve grameri. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1997.
19. Hacıyeva N. N.Rəbguzinin "Qisəsül-ənbiya" əsərinin dili (əlyazma nüsxələri, leksik-semantik və sintaktik xüsusiyyətləri). Bakı: "Bakı Universiteti nəşriyyatı", 1996.
20. Kabadayı O. "Yetmiş Yıl Önce Yayınlanan 'Rabgūzī Sentaksı' Adlı Eser Üzerine Düşünceler ve El-Rabgūzī'nin Kısasü'l-Enbiyâsı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", Journal of Old Turkic Studies, 2017, 1/1: 76-97.
21. Кемаль Я. Тюрко-татарская рукопись XIV века «Нехджу-ль-Ферадис». Симферополь: Ялтинский Краеведческий Музей, 1930.
22. Геродот. История. Перевод с древнегреческого Г.Стратановского. Москва: Издательство «АСТ», 2017.
23. Menges K. "Report on an Excursion to Leningrad and Taškent for Research in Çağatay Manuscripts. CAJ 8, Wiesbaden, 1963, s.230-252.
24. Мәржани Ш. Мөстəфəделəхбар фи əхвали Казан вə Болгар. Ж.1, Казан: Татар. кит. нəшр., 1885.
25. Naqvi E. The Quran: With Or Against the Bible?: A Topic-By-Topic Review for the Investigative Mind. Bloomington: iUniverse LLC, 2012.
26. Насыри К. Лəхжəи татари. Ж. 1, Kazan, 1895.
27. Nehcü'l-Feradis. Uşmaqların açuk yolu. (Cennetlerin açuk yolu). Mahmūd bin Ali. Tıpkıbasım ve çeviri yazı Janos Eckmann. Yayınlayanlar: Semih Tezcan-

- Hamza Züfikar. Dizin-Sözlük: Aysu Ata. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
28. Поппе Н. «Монгольский словарь Мукаддимат Ал-Адаб». Часть I, II. Москва-Ленинград: «Академии Наук СССР», 1938.
29. Рапопорт Ю.А. Религия древнего Хорезма: некоторые итоги исследований. Этнографическое обозрение № 6, 1996, 53-57.
30. Sağol G. An inter-linear translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish. Introduction. Text. Glossary and Facsimile. Part I. Introduction and text. Harvard, 1993, XL+369; Part II. Glossary. Harvard, 1995, XXIII+ 310 s., Part III. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No.2, section one: 1b-300b. Harvard, 1996, 229 s.; section two: 301a-587b. Harvard, 1999, s.303-594.
31. VIII-XIII. yüzyıllar türk edebiyatı. Aysu Ata. Unite 6. Harezm-Altın Ordu Türkçesi ve edebiyatı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2011.
32. Şeyh Şeref Hvâce Mu'înü'l-Mürîd (Transkripsiyonlu metin. Dizin-tıpkıbasım). Hazırlayan: Ali Fehmi Karamanlıoğlu. İstanbul: Beşir Yayınevi, 2006.
33. Şimşek Y. Harezm Türkçesi Kur'an tercümesi. (Meşhed nüshası {293 no.}, giriş- metin. I cilt., II cilt, dizin. Ankara: Akçağ yayınları, 2019.
34. TDV İslam Ansiklopedisi. Harizm. 16. cilt. İstanbul, 1997, 217-220.
35. Togan Z.V. Horezm Kültürü Vesikaları, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1951.
36. Togan Z.V. Londra ve Tahrandaki İslâmî yazmalardan bazılarına dair. İTED, c.III, İstanbul, 1960.
37. Togan Z.V. “Zimahşerinin doğu türkçesi ile “Mukaddimetü'l-edeb”i” . Türkiyat mecmuası, c. XIV, İstanbul, 1965, 81-92.
38. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва-Ленинград: Изд.Академии Наук СССР, 1948, 328.
39. Toparlı R., Argunşah M. Mu'înü'l-mürîd. 2. baskı, Ankara: TDK yayınları, 2015.
40. Toparlı R. Mu'înü'l-mürîd, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat fakültesi yayınları, No: 15, Erzurum, 1988, s.LXXII+287.
41. Ünlü S. Doğu ve batı türkçesi Kur'an tercümeleri sözlüğü. Konya:Eğitim yayınevi, 2013, 921 sah., s.17.
42. Вигасин А.А., Дандамаев М.А., Крюков М.В., Кузицин В.И., Массон В.М., Соловьева С.С., Деопик Д.В., Ладынин И.А., Немировский А.А. История древнего Востока. Москва: «Высшая школа», 2003.
43. Yüce N. Ebu'l-Kāsim Cārullāh Mahmūd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşari el-Hvārizmi Mukaddimetü'-Edeb. Hvarizm Türkçesi ile tercümesi Şuşter nüshası. Giriş, dil özellikleri, metin, indeks. 2-ci basqı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993,

44. Zajaczkowski A. "Nad rekopisami propedevtyki literatury (Mukaddimat al-adab) Zamachszari'ego (XII w.) w zbiorach iranskich i tureckich. Spr. z Prac Nauk. Wyd. I PAN, Varşava, 1965, s.8-13.
45. Zülfikar H. ve Tezcan S. Nehcül-Feradis. Uşmağların açuk yolu. II metin. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 518, 1976.
46. ھدمزراوخ شملیزای کسا ھجروت ر Journal of Turkology 2 (2010): 315-346
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat/issue/18506/195001>
47. <https://www.e-reading.club/book.php?book=18336> Дарий I. Бехистунская надпись. Перевод М.А.Дандамаева. I sıra, 12-17 sətir.
48. <http://www.turkosfer.com/wp-content/uploads/2015/10/Karahanlilar-Devleti-Harita.jpg> (xəritə 1)
49. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/cf/Khwarezmian_Empire_1190_1220.png (xəritə 2)

A.Mammadova

Turkization of Khorezm and written monuments in the Khorezm-Turkic

Summary

In written monuments there is very little information about ancient Khorezm before the spread of Islam. The article contains information about pre-Islamic Khorezm, about the emergence of the state of Khorezmshahs, about the Turkization of Khorezm, as well as research and opinions of various scholars on this subject. It is known that, after the appointment of Turkic governors in Khorezm, the process of rapid diversification of the Turkization of this region begins. Before the Mongol invasion, Khorezm was a literary center, like Kashgar. In the X-XI centuries Turkization takes place on this territory with the help of Turkic nomads - Oguzes, Karluks, Kypchaks, etc. Thus, a new Khorezm-Turkic written language is born on the territory of Khorezm. Monuments of the Khorezm-Turkic language are mixed at the phonetic, grammatical level and show a variety of vocabulary, given the fact that different Turkic nomads played a role in the creation of this literary language. This article provides information about the monuments of this literary language that have survived to this day, about their authors, copies, modern publications and about the research of these monuments.

Keywords: Khorezm-Turkic language, written monuments, manuscripts, Turkization.

А.Мамедова

Тюркизация Хорезма и произведения на Хорезмско-тюркском

Резюме

В письменных памятниках очень мало информации о древнем Хорезме до распространения ислама. Статья содержит информацию о доисламском Хорезме, о возникновении государства Хорезмшахов, про тюркизацию Хорезма, а также исследования и мнения различных ученых по этому поводу. Известно что, после назначения тюркских наместников в Хорезме начинается процесс стремительной диверсификации тюркизации этого региона. До монгольского нашествия Хорезм являлся литературным центром, как и Кашгар. В X-XI вв. на этой территории происходит тюркизация с помощью тюркских кочевников - огузов, карлуков, кыпчаков и др. Таким образом, на территории Хорезма рождается новый Хорезмско-тюркский письменный язык. Памятники Хорезмско-тюркского языка имеют смешанности на фонетическом, грамматическом уровне и показывают разнovidную лексику, с учетом того, что в создании этого литературного языка играли роль разные тюркские кочевники. В данной статье представляется информация о памятниках этого литературного языка, дошедших до наших дней, об их авторах, рукописях, копиях, современных изданиях и об исследованиях этих памятников.

Ключевые слова: Хорезмско-тюркский язык, письменные памятники, рукописи, тюркизация.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.09.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Vüsalə İsgəndərova tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur